

Olosz Katalin

„KÜLÖMBFÉLE NYAVALLYÁK ORVOSLÁSSÁRA SZOLGÁLÓ FALUSI PATIKA”

Orvoslás és növényismeret egy múlt századi kéziratos receptgyűjteményben

A marosvásárhelyi Teleki—Bolyai Könyvtár kézirattára egy vékony, bekötetlen füzetecskét őriz, melynek tartalmáról az összefűzött lapok első oldalára felírt cím tájékoztat: *Külömbféle Nyavallyák orvoslására szolgáló Falusi Patika*.¹

A 12x21 cm nagyságú, 11 számozatlan lapból (22 oldal) álló kézirat 194 — ugyancsak számozatlan — receptet tartalmaz ember és háziállatok különböző betegségeinek orvoslására.

A gyűjtemény összeállítójára, keletkezésének körülményeire vonatkozóan semmiféle adatot vagy utalást nem tartalmaz a kézirat, csupán az első és harmadik oldalára beütött pecsét jelzi korábbi tulajdonosát, arról árulkodva, hogy a Teleki—Bolyai Könyvtár állományába a marosvásárhelyi Római Katolikus Főgimnázium tanári könyvtárából került. Mindössze ennyi a pontos információ a gyűjtemény történetéről; keletkezésének idejét, helyét, a feljegyző kilétét tekintve egyetlen és kizárólagos forrásunk maga a kézirat, amely viszont nem a kíváncsiskodó utókor számára készült, hanem gyakorlati célokat szolgálhatott: feljegyzője hasznos tudnivalókat rögzített a maga vagy környezeté számára, mellőzve minden személyes vonatkozást. Ily módon csak az írás jellegeből, helyesírási adottságaiból következtethetünk arra, hogy a receptek feljegyzője iskolázott ember volt, gyakorlott íráskészséggel, latinus műveltséggel. Néhol ugyanis a betegséget vagy a gyógyulást ígérő hatóanyagokat latinul nevezte meg (Chamedris, Pimpilla, Narcissus, Pleuritis), illetve egyik-másik recept végére odajegyezve, hogy „probatum”, vagyis hogy tapasztalati úton szerzett tudomást, győződött meg a gyógymód hatékonyságáról.

Ez minden, amit a kézirat összeállítójáról kihámozhatunk a szövegből. A kézirat keletkezési helyét illetően még ennyi utalást sem találunk benne. Ilyen vonatkozásban a nyelvi anyag nem nyújt semmiféle támpontot, mert amit ma tájszónak vagy tájnyelvi sajátosságnak ítélnénk, 150—200 évvel ezelőtt általánosan használt köznyelvi alakváltozat volt. (Olyan szavakra, kifejezésekre gondolok, mint tyúkmony, tyúkmony széke, porsoló, petsenyés szem, szopornyítás ló, lisztláng, add innya, prása, kerék répa stb.)

A kézirat keletkezési idejének meghatározása céljából több eredménnyel kecsegtet a füzet íráskarakterének, helyesírásának összehason-

lító vizsgálata. Néhány hang sajátos jelölése (*tz*-vel, a *c*, *ts*-sel a *cs*), a kétféle *s* betű használata, a *t* jellegzetes írása, igeikötő és ige különírása a XVIII. század végének írásgyakorlatára utal. Maga az írás grafikai képe viszont inkább a XIX. század elejére (első felére?) vall. Mindezeket figyelembe véve talán akkor járunk el helyesen, ha a kézirat keletkezésének idejéül egy nagyobb intervallumot, azt a félszázadnyi időszakot jelöljük meg, mely a XVIII. század utolsó évtizedét és a XIX. század első harmadát foglalja magába. (Még tágabb értelmezésben úgy fogalmazhatnánk, hogy a kézirat minden bizonnyal 1848 előtt született, s esetleg olyan idősebb ember feljegyzéseit tartalmazza, aki az írásbeliség szabályait még a XVIII. században sajátította el.)

A kézirat tartalmi ismertetése előtt meg kell válaszolnunk még egy-két kérdést, melyek ugyancsak a gyűjtemény keletkezési körülményeire vonatkoznak. Mindenek előtt azt, hogy milyen forrásból jött létre a gyűjtemény, honnan származnak a benne felsorakoztatott ismeretek. Pontosabban: honnan származhatnak, mert ez esetben is csak a potenciális forrásokat tudjuk számba venni.

Ha rátekinünk a kézira, első benyomásunk kétségtelenül az, hogy szerzője valahonnan másolta a recepteket. Csak így lehet annyira javításmentesen, rendszeresen, helytakarékosan s mégis áttekinthetően írni. A füzet áttanulmányozása után előbbi véleményünket annyiban kell árnyékolnunk, hogy ha leírójuk valóban másolta a recepteket, nem egyetlen szövegforrásra támaszkodott. Ezt a következtetést sugallja az a tény, hogy a *Falusi Patika* egykori megalkotója több alkalommal visszatér ugyanannak a betegségnek az orvoslására, s nem veszi észre, hogy egyik-másik receptet már korábban is bejegyezte gyűjteményébe. Ilyen módon receptjei közül hét kétszer szerepel.

Nyomatott, megszerkesztett szöveg folyamatos másolásáról azért sem lehet szó, mert a kéziratban teljesen esetlegesen kerülnek egymás alá a legkülönbözőbb betegségek orvoslására szolgáló receptek: háziátlatok kúrálására ajánlott gyógymódot az ember különböző bajaira gyógyírt kínáló receptek követnek, elvétve közéjük keveredik egy-egy hiedelmi praktika rögzítése vagy kozmetikai szerek előállításának leírása.

Ellentétben tehát a kézirat külalakjának rendszerességével, belső tartalmi rendet nem tapasztalhatunk benne. A receptek egymásutánja teljesen esetleges, alkalmoszerű, ami arra utal, hogy a kézirat anyagát rendre-rendre gyűjtögette össze egykori feljegyzője, s az nem egyetlen forrásból származik. Pontosabban: nem egyetlen nyomtatott forrásból. Mert annak lehetősége nincs kizárva, hogy egy számunkra ismeretlen kéziratos gyűjtemény szolgált esetleg a *Falusi Patika* forrásául, vagy

pedig különböző kiadványokból származnak információi, hiszen a XVIII—XIX. század fordulójáig tekintélyes mennyiségre gyarapodott a magyar botanikai és orvostudományi munkák száma, melyekből — iskolázott ember lévén — bátran meríthetett a kézirat ismeretlen szerzője. (Vö. Melius, 1578; Beythe, 1595; Apáczai, 1653; Sámbar, 1664; Frankovics, 1588; Cseh, 1656; Miskolczy, 1702.)

Végül, de nem utolsósorban az sem elképzelhetelen, hogy a gyűjtemény darabjait maga a *Falusi Patika* szerzője gyűjtötte össze a népi gyógyító eljárások korabeli gyakorlatából, s saját alkalmi feljegyzéseit másolta át a ránk maradt füzetbe.

A források lehetőségének sokfélesége láttán óhatatlanul felvetődik a másik kérdés: a címben feltüntetett *Falusi Patika* valóban népi gyógymódokat rögzít-e, vagy pedig falusi embereknek szánt, a kor színvonalán álló orvosi tanácsokat?

E kérdés felvetése annál is inkább kötelező, mivel éppen a XIX. század legelején, 1801-ben jelent meg *Falusi emberek Patikája* címen Benedeki Enyedi ó. János kötete, mellyel az egykori parajdi sótisztás királyi seb-orvosa „a Falun lakó sok el-nyomorodott Betegeknek” kívánt „segítségére lenni”. (Benedeki Enyedi, 1801, III. lap). Enyedi János a falun eltöltött húszéves orvosi praxisában tapasztalt betegségek tüneteit, válfajait, változatait írta le könyvében közérthető magyar nyelven, majd gyógyító eljárásokat, gyógyszereket ajánlott, illetve recepteket közölt latin és magyar nyelven a különböző kóresetekre. Könyvét a falun lakó minden vallásfelekezeti papoknak ajánlotta abból a megfontolásból, hogy ha az orvosi segítséget teljességgel nélkülöző falusi emberek betegségükben tanácsért, segítségért papjukhoz fordulak, az a tünetek ismeretében választhassa ki a megfelelő receptet, amit, ha kimásol a könyvből, a betegnek meghozhatják a legközelebbi patikából.

A könyv tehát nem falusi gyógymódokat tartalmaz, mi több, Enyedi János receptjei csak elvettve apellálnak a népi gyógynövényismeretre: a receptjeiben szereplő növényi készítményeket (mályvavél, zsálya, bodza, ruta, kakukkfű stb.) patikai gyógyszerként írja elő, feltüntetve nemcsak a kívánt mennyiséget, de az akkori árait is.

Összehasonlítva a két „falusi patikát”, a kéziratot és az Enyedi Jánosét, teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a kéziratnak nem az említett nyomtatvány a forrása. Enyedi receptjei között egyet sem találunk, amelyről azt lehetne mondani, hogy a kéziratos gyűjteménybe onnan másolta át az ismeretlen feljegyző. Még a könyv negyedik részében található, eredetileg svéd nyelven írt, majd németre fordított, s abból Enyedi János által magyarra átültetett *Falusi Embereknek szánt Orvoskönyvben* sincs olyan gyógyító eljárás vagy recept, mely összetételében,

elkészítési és alkalmazási módjában egyaránt egyeztethető lenne a kézirat receptek valamelyikével, noha a kötetnek ez a része népi eljárásokat vagy azokhoz közelálló gyógymódokat ismertet.

Enyedi János kötet nem tekinthető tehát a kézirat forrásának, mégis igen hasznosnak bizonyult az ismeretlen receptgyűjtő munkájának megítélésében. A nyomtatott *Falusi emberek patikája* fényében ugyanis világossá vált, hogy a kézirat semmiképpen sem korabeli orvosi előírások gyűjteménye, hanem vagy a korábbi évszázadok tudományosságából átszarmaztatott recepteket, vagy pedig a falu népének önellátó gyógyító eljárásait tartalmazza, ténylegesen „falusi patika”, melynek javallott „gyógyszereihez” az alapanyagokat a falu közvetlen környezete, a háztáj, erdő-mező szolgáltatja, s csak igen kis mértékben az igazi patika. Megítélésünk szerint ez utóbbi a valószínűbb.

A gyűjtemény tartalmi elemzése során — úgy véljük — három kérdéscsoportot kell megvizsgálnunk: azt, hogy mit, mivel és hogyan gyógyítottak 150—200 évvel ezelőtt a falusi emberek.

Ha különválogatjuk a kéziratban esetlegesen egymás után írt recepteket aszerint, hogy mire szolgáltak, öt csoportot különíthetünk el. A receptek túlnyomó többsége — 159 a 194-ből — emberi betegségek gyógyítására ad útmutatást, 22 a háziállatok kúrálásával foglalkozik, 5—5 szépítő (kozmetikai) illetve elősködők elleni szer, végül keítő hiedelmi praktikához nyújt tanácsot — egyik a részegesség ellen, a másik az érzelmi kötődés biztosítására.

Tovább bontva az egyes csoportokat, az ember gyógyítására feljegyzett receptek tematikai alcsoportokba való sorolása nem kis meglepetést hozott: a receptgyűjtemény csaknem teljes orvosi ellátásra nyújt tanácsokat. Mindenféle külső és belső „nyavallyára” van utasítása: légzőszervi betegségekkel foglalkozik 22 recept, szívpanaszokra 5 ad tanácsot, emésztőszervi bántalmakra 17 gyógymódot ajánl, a vese és húgyutak betegségeire 15, a nemi szervekére 4, bőrbetegségek kezelésére 8, állatharapás kúrálására 6, a szem és fül betegségeire 14, fertőző (járványos) betegségekre 25 receptje van a kéziratban gyűjteménynek, s ezeken kívül még 43 olyan gyógymódot ismertet, melyek enyhe betegségek — fejfájás, fogfájás, orrvérzés, szédülés, álmatlanság, lefőtt száj stb. — házi kezelését teszik lehetővé, illetve közelebről meg nem határozható betegségek tüneteit igyekeztek enyhíteni. Ilyen jelenségekre kínál gyógyító eljárást, mint nyilallás, lábdagadás, mellfájás, *elméjében kik meg fogyatkoznak, a szónak nehézsége vagy rekedése*, inzsugorodás, *akiben alutt vér vagon, akiben kégyó vagon* vagy *akiben béka vagon*.

A felsorolásból kitűnik, hogy a gyógyító eljárások köréből csupán két terület maradt ki: a gyermekgyógyászat és a szülészet-nőgyógyászat köre. Ez azonban teljesen érthető és természetes, hiszen az utóbbi feladatkör ellátását már akkoriban is szakosodott személyre, a bábára bízták, a gyermek betegségeit pedig nem tekintették külön kategóriának. Így történhetett meg, hogy gyermek gyógyítására csupán egyetlen recept szövegében találunk utalást, a hólyagos himlőre írt recept jelzi, hogy gyermek kezelésére szolgál.

A receptgyűjtemény, amellyel, hogy felöleli a gyógyítás csaknem minden területét, számos közvetett információt is hordoz a korról, melyben született. Maga az a tény, hogy 76 féle emberi betegség, 11 ló- és 6 más állatbetegség megnevezésével találkozunk a füzetben, felér egy kisebbfajta statisztikai kimutatással a korszak nép- és állategészségügyi helyzetéről. Mert még ha a receptek provenienciája nem is népi, esetleg korábbi korok kiadványaiból másolta a füzet összeállítója, a beteségek, amelyekre gyógyulást keres, a saját korának betegségei. A receptgyűjtemény alapján tehát képet alkothatunk arról, hogy milyen „nyavallyák”-ban szenvedett a XIX. század elejének embere, s szinte teljes biztonsággal megállapíthatjuk azt is, hogy melyek voltak a kor leggyakoribb és legádázabb betegségei. Hiszen amelyik kóresetre több rendben is visszatér a kézirat szerzője, s több receptet is feljegyez vele kapcsolatban, nem kétséges, hogy vagy nagyon gyakori betegség volt, vagy erdménytelen és kilátástalan küzdelmet folytatott ellene a falusi patika. Ilyen szemszögből vizsgálva a kéziratot, megállapíthatjuk, hogy erőteljesen pusztíthatnak abban az időben a fertőző betegségek, közülük is a pokolvar (6 recept), az orbánc, a vérhas (5—5 recept), a hagymáz és torokgyík (3—3); mellettük a légzőszervi megbetegedések gyakoriságára vall a hurut kezelésére feljegyzett 7, a hideglelésre gyógyírt kínáló 9 recept és a nehézlégzés, „vérpökés”, pleuritis orvoslását ígérő még további 6 recept. A légzőszervi megbetegedések után az emésztőszervi panaszok következnek, a kólika, hányás, gyomorfájás, hasmenés, szorulás, lép és máj dagadása, melyekre 17 gyógymód leírását találjuk a füzetben. A dühös eb marása és a kígyómarás sem lehetett ritka (3—3 recept) s a fülpanaszok gyakoriságára vall az a 6 előírás, melyek fülfájásra, süketségre, fülzúgásra ígérnek gyógyulást.

Az állatgyógyászat terén — mint már utaltunk rá — a lóbetegségek kúrálása jut hangsúlyosabb szerephez: fekélyes, kehes, szopornyitás, *ros férges* lónak csakúgy tudja orvosságát a receptes kézirat, mint a megnyílazott, felsebesedett, hályogos szemű állatnak. Olyan esetekre is van receptje, ha a lónak békája indul, vagy inat ütött, sőt, külön két alkalommal foglalkozik azzal az esettel, ha a ló *madár húsú*.

A 15 lóbetegséget gyógyító recepthoz viszonyítva elenyészően kevés az a 7 másik előírás, mely az összes többi háziállat egészségét volt hivatva helyreállítani — olyan betegségekből, mint a juhmetely, baromhurutás, baromdög, disznódög, túr és hályog.

A szépítőszerek csoportja szegénységével válik jellemzővé. Az akkori ember, úgy tűnik, alig fordított figyelmet a szépségápolásra. Erre utal az egyetlen szeplő elleni, s a korpás fej kezelésére szolgáló két recept, valamint a hajnövesztést és fogfehérítést ígérő egy-egy eljárás leírása.

Hasonlóképpen alig törődött a *Falusi Patika* szerzője — s feltehetően a korszak közvéleménye is — az élőködők és kártevők elleni küzdelemmel. A gyűjteményben mindössze két eljárással találkozunk, melyek a bolhák elűzését ígérik, egy pedig viszketegség (rüh) ellen tud hatékony ellenszert.

A második kérdéscsoport, melyet a kézirat tartalmával kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, a hatóanyagok kérdése, az, hogy mivel próbálták gyógyítani az előbb elősorolt sokféle betegséget a *Falusi Patika* receptjei.

Első olvasásra is szembeűnő, hogy a leggyakrabban használt alapanyagok a különféle növények, növényi részek és növényi készítmények. A futó benyomást megerősíti a pontos statisztikai kimutatás is, mely szerint tisztán növényi hatóanyagra apellál 129 recept (ami 66,5%-át jelenti a receptek összességének). Ha ehhez a számhoz hozzáadjuk azt a 10 receptet, melyekben a növények mellett egyéb hatóanyagokat is használtak, illetve azt 12 receptet, melyekben a növények és növényi eredetű készítmények csak kiegészítő alkatrészként szerepelnek más hatóanyagok mellett, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kézirat receptjeinek közel 78%-ában kisebb vagy nagyobb súllyal a növényi hatóanyagoké a vezető szerep.

Ez a domináns helyzet mindenekelőtt a tág körű növényismeretből adódik. A kézirat lapjain 84 különböző növény nevével találkozunk, melyeket öt kivételével közvetlen környezetéből tudta gyógyszerre átminősíteni a *Falusi Patika* gyógymódjaihoz folyamodó ember. Az öt délvidéki gyümölcs és fűszernövény (babér, bors, gyömbér, narancs, tengeri füge) mellett csaknem egyenlő arányban jutnak szerephez a kézirat lapjain a hazai kultúrnövények és a vadon élő fűvek, fák, virágok. A természetet növények közül szép számmal képviseltetik magukat a konyhakerti zöldségek és fűszernövények, a virágoskert növényei, a gyümölcsös fái, a szántóföldi gabonák és rosnövények.² Mellettük 41 vadon élő cserje, fa, bokor és más növény neve szerepel a receptekben, melyek közül azonban nem mindeniket lehet biztosan azonosítani egykori megnevezése alapján.³

A receptek tanúsága szerint a növényeket igen sokféleképpen hasznosították: egyiknek a levelét, a másiknak gyökerét, a harmadiknak termését vagy virágát, de gyógyszert készítettek a fák kérgéből, gyantájából, a növények magvaiból és bimbójából is. Tovább növeli a növények felhasználási arányát az is, hogy általában többféle betegség gyógyítására tudtak gyógyszert előállítani ugyanabból a növényből, legfeljebb más-más részét hasznosították, vagy más eljárással preparálták, „gyógyszerré”. Legtöbb növény nevével legalább két receptben találkozunk, de van olyan is, melyet a *Falusi Patika* hat különböző betegség gyógyítására vélt alkalmasnak (diófa, ruta, üröm). A rozsvirágot meg éppen kilencféle nyavalya orvoslására tartotta igen jónak.

Feltevődik a kérdés, hogy miként viszonyul a receptek növényismerete a reális gyógynövényismeretekhez; hogy valóban gyógynövényeket használtak-e a különböző betegségek kezelésére, illetve, hogy hatóanyagoknak megfelelően alkalmazták-e azokat. Összevetve a kéziratban előforduló növényneveket egy szakszerű gyógynövény-határozóval,⁴ azt tapasztaljuk, hogy a *Falusi Patika* receptjei túlnyomó többségükben olyan növényekből készítettek orvosságot, melyeknek hatóanyagát a jelenkori szakszerű gyógynövénykutatás is hitelesítette. Ugyanakkor azonban fel kell figyelni arra, hogy viszonylag sok olyan növény szerepel a receptek előírásaiban, melyekről utólag bebizonyosodott, hogy gyógyhatásuk mellett kisebb-nagyobb mértékben mérgezőek, s emiatt felhasználásuk vagy egyáltalán nem javallott, vagy igen nagy körültekintést kíván.⁵ Sőt, olyan növények is előfordulnak a receptgyűjteményben, melyekről egyértelműen kimutatták, hogy mérgezők és nincs gyógyászati alkalmazásuk.⁶ A *Falusi Patika* viszont javallja használatukat.

A nem növényi eredetű hatóanyagok — mint már utaltunk rá — lényegesen kisebb számban fordulnak elő a kézirat orvosságai között. Különböző ásványi és vegyi anyagok, állati termékek szerepelnek közöttük, de találunk recepteket, melyek állatokat, madarakat, bogarakat vagy azok testrészeit, belső szerveit és váladékait használják „drog”-ként, illetve az emberi és állati ürüléket. Érdeemes felfigyelni arra, hogy ez utóbbi „gyógyszer” rendszerint azoknak a betegségeknek a kezelése során kerül elő, melyekkel nem tudott megbirkózni a korabeli népi gyógyászat (torokgyík, vérhas), még a szakszerű orvosi ellátás is csak alig-alig. És azt sem tartom véletlennek, hogy éppen ezek preparálása kapcsán kerül a füzetbe olyan megszorító útmutatás, hogy új fazékban kell megfőzni.

Szóljunk végül pár szót a harmadik kérdéscsoportról, a *Falusi Patika* gyógyszereinek alkalmazási módjáról. Tulajdonképpen itt két ho-

gyan kérdésre kell válaszolnunk. Egyrészt arra, hogy milyen eljárásokkal, módszerekkel preparálták az orvosságokat, másrészt arra, hogy miként, milyen formában juttatták a szervezetbe az elkészített drogokat.

A gyógyszerek preparálására több eljárást is ismertek és alkalmaztak, leggyakrabban azonban két alapvető módszer szerepel a receptekben. Az egyik egyszerű mechanikai eljárás: valamilyen úton-módon felaprították az alapanyagot, rendszerint megtörték — mint ahogy az egyik receptben olvashatjuk: *Aki nehezen veszen lélekzetet, a konkolyt törje meg és borban azt igya.* A törés művelete nemcsak porok készítésére szolgált, a nyers, friss növényeket is gyakran töréssel zúzták szét ahhoz, hogy kisajtolhassák a levét, illetve más anyagokkal keverve kenőcsöt, tapaszt készítsenek belőle. A másik eljárás a hőkezelés volt, s ezen belül a leggyakoribb a főzés. Az előírások szerint legtöbbször vízben, ecetben vagy borban kellett megfőzni az alapanyagot, ritkábban égett borban vagy olajban, s néha azt a külön utasítást olvashatjuk, hogy kenyérhéj alatt kell főzni az előírt anyagokat.

A felhasználás módja tekintetében két alapvető lehetősége volt a *Falusi Patika* betegeinek: vagy lenyelték az orvosságot, vagy pedig külsőleg használták borogatás, tapasz, pakolás, kenőcs, bedörzsölő, öblögető, csepp vagy hintőpor formájában.

Jegyzetek

1. Jelzete: MS 0746
2. A recepteskönyvben a következő természetett növények szerepelnek: *alma, árpa, bab, barackfa, Boldogasszony mentája, borostyán, búza, diófa, fekete retek, fekete ruta, fokhagyma, káposzta, kék liliom, kender, kerék répa, köles, körtvély, len, majoránna, málé, mályva, meggyfa, mustár, narcissus, peterselyem, pimpilla, retek, rostvirág, ruta, sáfrán, sárga liliom, szilvafa, tamariskus, tárkon, tengeri szőlő, törökbúza, veres hagyma, zab, zsállya.*
3. A vadon termő növények a következők: *apróbojtorján, árvacsallyán, belénd(fű), bogáncskóró, borzafa, bükkfa, csengőfű, cserfa, cserlevelű fű, ebkapor, egerfa, egerfark(fű), fejer üröm, fekete üröm, fekete zászpa, fenyő, fodormenta, folyófű, földi borza, földi tök, fűzfa, keserű lapu, kígyó hagyma, komló, konkoly, kömény, kőrísa, mogoró, méhfű, nádalyfű, narcissus, ökörfarkfű, paréj, parlagi rósa, székfű, szilfa, tálmosó fű, torma, tölgyfa, üröm, útifű.*
4. Rác — Rác-Kotilla — Laza, 1984.
5. Ua., uo. 75—77. lap. A szóban forgó növények: fehér üröm, földi tök, kender, beléndek, kerti ruta, gyalog bodza, fekete nádalytő.
6. Ilyen növények: konkoly, mocsári zsurló (tálmosó fű?).

Irodalom

- Apáczai Csere János
1653 *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht.
- Benedeki Enyedi ó. János
1801 *Falusi emberek Patikája*. H.n. (Nagyszeben—Kolozsvár)
- Beythe András
1595 *Fives Keoneuv. Fiveknek és fáknak nevekről, természetökről*. Németújvár.
- Cseh Márton
1656 *Lovak orvosságos könyvecskéje*. Lőcse, II. kiadás 1676.
- Frankovics Gergely
1588 *Hasznos könyv betegségek ellen*. Monyorókerék.
- Mélius Péter
1578 *Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetökről és hasznairól*. Kv.
- Miskolczi Gáspár
1702 *Egy jeles vadkert*. Írta Franzius F. Lőcse.
- Sámbár Mátyás
1664 *Orvosló ispotály*. H.n.
- Rác Gábor — Rác-Kotilla Erzsébet — Laza Aristide
1984 *Gyógynövényismeret*. Bukarest.